

Szigeti Péter¹

Jogfejlődés – jogracionalizáció: az adaptáció formái és eszközei

A jogfejlődés átfogó fogalmát aktív adaptációként fogjuk fel. Azért, mert eltérően az élő szervezet környezethez való alkalmazkodásának evolúciós mechanizmusaitól, ahol a faj túlélése a végső mérce, a társadalmi létben ez előfeltétel, de nem lehet mérce. Itt a társadalom – nem tudattalanul – érdekektől és céloktól vezetve, szelektálón viszonyul „második természetéhez”, elődeitől kapott környezetéhez.² A tudatos viszonyulás jellemzője miatt kell az aktív minősítő jelző az adaptáció mellé. Ez pedig mikroszinten – egyetlen jogintézmény vagy egy jogterület szintjén vagy jogági-jogterületi mezoszinten – is lehet aktív adaptáció, nem csak a tervezett jogalkotás makroszintjén. A korszakváltások és a forradalmi jogalkotások jogképző ereje tekinthető a joganyag és tartalmi legnagyobb mérvű cseréjének. Ha az adaptáció csak passzív alkalmazkodás volna, akkor csupán visszfénye lehetne a társadalmi és gazdasági folyamatoknak, amelyben ugyanazt pillanthatjuk meg normatív nézőpontból, amit a tükrön kívüli világ komplexebben mutat. A jog mindig homogenizálja, egynemű közegbe írja át és ezzel saját szempont- és kritériumrendszere szerint – önreferenciálisan – redukálja a komplex viszonyokat. Éppen ennek következtében válik alkalmassá a társadalmi konfliktusok feloldására és az érintkezési viszonyok szabályozására. Mivel funkcióinak ellátásán keresztül a társadalmi alapviszonyok reprodukciós színvonalát és minőségét a jog jelentős mértékben befolyásolhatja – éppen belső értéktartalmainak, a jogbiztonságnak, törvényességnek, alkotmányosságnak és ezek összetevőinek a kibontakoztatásával –, továbbá új intézményeket teremthet a szabályozás erejével és magatartásminták bevezetésével-elterjesztésével, ezért nem pusztán adaptáció, hanem aktív adaptáció a jogfejlődés. Ha nem, vagy nem sajátlagosan reagálna a jog külső környezetének, változó társadalmi viszonyainak kihívásaira, akkor a jogfejlesztés válsága alakulna ki. Ez pedig a jog inadekvátsága révén regresszíve befolyásolná

¹ Egyetemi tanár, Széchenyi István Egyetem Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar Jogelméleti Tanszék; vezető, SZE Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola. Kapcsolat: szigp51@gmail.com.

² Blaise Pascal a szokást tekintette az ember második természetének. Mi a történetileg kibomló társadalmi létet.

az újratermelési folyamatokat. Ezzel szemben, ha megtalálja a környezeti kihívásokra az előremutató válaszokat, akkor bővítetten és differenciáltabban bontakozhatnak ki a gazdaságban, a társadalom életében, de a kultúrában is a modernizációs folyamatok. A jogalkotás teljesítményei mellett a bírói jogalkalmazás és jogfejlesztés lehetőségeit, de a jogtudomány teljesítményeit is ezen a mértéken lehet helyesen megítélni. Eörsi megfogalmazásában: „Világos, tiszta, de a bírói jogfejlesztésnek teret engedő kódexek és ezek viszonylag tág keretein belül egységes, következetes és követhető bírósági gyakorlat – ez a korszerű.”³ Ma is.

Saját jogelméleti jogfejlődés-magyarázatunkban sokban támaszkodhatunk az összehasonlító jogász Eörsi Gyulára⁴ és a jogszociológus Kulcsár Kálmánra,⁵ mert mindketten érvényesítettek felfogásukban jogelméleti, általánosító szempontokat szűkebb problématarományaik vizsgálatában. Átfogóan spontán, tudatos és kényszeredett adaptációs formákról beszélhetünk. Az adaptáció eszköztára pedig szinte kimeríthetetlenül gazdag, a leleményektől a kényszerek formáin át, a jogszabályok-jogtételek megmanipulálásától a jog megkettőzéséig, a jog perifériára szorításától vagy megkerülésétől egészen a jogrendszer megmanipulálásáig terjed.

A spontán alkalmazkodás elsősorban a bírói jogtalálás leleményeiben, a bíró alkotta jog megnyilvánulásaiban érhető tetten, amikor beleértelmezési és egyéb interpretációs technikákkal kerüli el a bíró a jogi válsághelyzeteket, vagy oldja meg a joghézag kitöltését, vagy éppen annak valaminő célból történő mesterséges megkreálását. A jogszabály „megmanipulálása” szövegének érintése nélkül, rejtett technikák alkalmazásával is végbemehet – jogászai formalizmusok igénybevételével vagy analógia alkalmazásával.⁶

A kényszeredett adaptáció elsősorban geopolitikai vagy gazdasági körülmények nyomására áll elő, lehet ez egy alkotmány elfogadása oktroj útján, de egy hosszabb szakaszban végbement kényszerű alkalmazkodási periódus is. A jog átvételének társadalmi-történeti kontextusában Kulcsár Kálmán – támaszkodva

³ Eörsi Gyula: *Összehasonlító polgári jog*. Budapest, Akadémiai, 1975. 25.

⁴ Eörsi (1975): i. m. IX. fejezet.

⁵ Kulcsár Kálmán: *A modernizáció és a jog*. Budapest, KJK, 1989. 55–72, 119–140.

⁶ Nevezetes jogtörténeti példa erejével szólna: ha a Kancellárnak megtiltják – mint ez a II. Westminsteri Statutumában 1285-ben történt Angliában –, hogy új *writet* bocsáthasson ki, akkor ezzel a formális tiltással terelték a meglévő *writ*ek tartalmi gazdagodása felé a királyi bíróságok jogszolgáltatását, hiszen az újonnan fellépő igényeket kellett beleértelmezni a meglévő keresetek zárt készletébe. Korlátozott számú kereseti forma között kellett tehát az új igények érvényesítésének utat törni. Fejlődésről itt a jogi eszköztár differenciálódása, gazdagodása értelmében beszélhetünk (bár a királyi és a bárók közötti bírói hatalom hatásköri megosztása egykor minden bizonnyal a jogtechnikánál is fontosabb kérdés volt).

az *acculturation juridique* elsősorban Jean Carbonnier⁷ jogszociológus kidolgozta fogalmára –⁸ két típust különböztet meg. Az egyik „a jognak a kulturális érintkezéssel, a kulturális elemek terjedésével együttes átvétele, amidőn a jog a kultúra egyik elemeként, más elemekkel együttesen, azokhoz kapcsolódva honosodik meg – jelöljük ezt így: (A) –; illetőleg a társadalomnak a külső környezethez való alkalmazkodási kényszeréből adódó recepció, amidőn a fogadó társadalom politikai-gazdasági tényezők, esetleg hódítás következtében kényszerül adaptációra, és ezzel külső jogi szabályozás átvételére vagy követésére” (B).⁹ Mindkét típust – a kikényszerítettet és a kulturális kontextusút egyaránt – a centrum-periféria függési viszonya magyarázza. „Az első esetben a centrum kulturális hatása kifejezett, amelyet a gazdasági viszonyok alakulása is alátámaszt, míg a másodikban a centrum gazdasági és politikai erejéből, esetleg terjeszkedéséből következő kényszer az, amely a periférián lévő társadalomból az alkalmazkodást kiváltja.”¹⁰ A 16. századtól a világrendszerbeli egyetemes érintkezést pedig az elmúlt fél évszázad globalizációvá fokozta. Látni fogjuk ennek jelentőségét, a „globális szabadjog” kialakulásával.

Tiszta (B) forma az imperialista gyarmatosítás, amikor külső erők erős oktrojaként kerül sor jogátvételre. Itt a gyarmattartó joga dominál, noha uralma fenntartása érdekében is akceptál tradicionális elemeket vagy helyi jogszokásokat.¹¹ Ahogy Talleyrand mondta: „Szuronyokkal sok mindent lehet csinálni, de tartósan rajtuk ülni nem lehet.” Oktroj volt a magyar történelemben a bukott szabadságharc után I. Ferenc József császári pátensével az olasz alkotmány ránk kényszerítése, amely kényszerítően tért vissza az első független, parlamentnek felelős kormány szuverenitásától a monarchikus legitimitáshoz (B). Azonban kényszeredettek lehetnek a finomabb megoldások is. Így Kanada jogi helyzete (A) és (B) típus együttes hatására „soft” eset volt, és pedig 1867-től

⁷ Jean Carbonnier: *Sociologie Juridique*. Paris, Armand Colin, 1972. 166–175.

⁸ Olyan recepció, amely túl a jogpozitivisták elemek átvételén, magában foglalja a joggal kapcsolatos szociológiai, kulturális, pszichológiai összetevők illeszkedését. Tehát a jog változása mellett a jog kultúra változásait is.

⁹ Kulcsár (1989): i. m. 120.

¹⁰ Kulcsár (1989): i. m. 120.

¹¹ Az indiai brit uralom végére kikristályosodott elveket egy nem elfogulatlan szemlélő, Lord Wright, a *Privy Council* bírása ekként foglalta össze: „A brit kormány politikája ebben és más vonatkozásban a bennszülött jog és szokások felhasználása az ország igazgatásának céljaira oly mértékben, ahogyan az lehetséges és amennyiben nem módosítja vagy függeszti fel őket törvény, illetőleg rendelet [...]. A brit kormány által létesített bíróságoknak körelességük ezeknek a bennszülött jogszabályoknak és szokásoknak, mint az ország jogrendszere részének kikényszerítése, amennyiben nem barbár jellegűek” – idézi Kulcsár (1989): i. m. 125. Világos példa a jog megettőződésére, egyfelől brit törvények, rendeletek, másfelől bennszülött jogok és szokások együtt élő jogrétege, ahol egyfelől „persze” a gyarmattartó minősíti a kettő viszonyát, másfelől dönti el az értékmércét: a barbár vagy nem barbár jelleget.

egészen az alkotmány huszadik század végi „hazahozataláig”. A „Kanada szövetségi államberendezkedését kialakító *British North America Act* (BNA, 1867) eredetileg és jogi értelemben nem alkotmány, hanem birodalmi törvény volt, ami felett a jogforrási hierarchiában ott állt a brit történeti alkotmány. Az ország politikai értelemben a westminsteri megállapodás nyomán 1931-ben lett nemzetközileg elismert, önálló állam. Jogi értelemben viszont még ekkor sem volt az.”¹² Egészen 1982-ig.

Kettős, keleti és nyugati külkereskedelmi kapcsolatrendszerének következtében Magyarország az 1960-as évek derekától egészen 1990-ig, helyesen – jól felfogott modernizációs szükségletei miatt – alkalmazkodott az Európai Közösségek olyan kereskedelmi és vámjogi szabályához, amelyek nélkül csak alacsonyabb szinten tudta volna kielégíteni gazdaságának fejlesztési igényeit (miközben politikailag 1955 óta tagja volt a KGST-országok szövetségének) – előző országhoz hasonlóan (A) és (B) tényezők együttes jelenlétét mutatja.

Az adaptáció aktív formája a programozott jogalkotás és jogátvitel, a tudatos jogfejlesztés. Minden recepció adaptáció is egyben, de az adaptáció a szélesebb jelenségkör, mert külső hatások nélkül, autochton módon is lejátszódhat egy adott társadalom jogrendszerében. A recepció feltételezi a külső mintaadást. Eörsi a recepció legmélyebben fekvő okaként a fennálló jog adaptációs energiáinak kimerülését tartja, ilyenkor ugyanis a jogot újjá kell alakítani. Akár forradalmi úton, mint Franciaországban a napóleoni kodifikációval, akár recepcióval.¹³

Az önként átvett joganyagnak a nemzeti jogrend jogdogmatikai és jogtechnikai közegébe kell illeszkednie, ami bizony nehézségekkel is járhat.¹⁴ Szélső esetben, nagyfokú közegidegenség esetén, az immunbiológiai reakcióhoz hasonlóan ki is dobhatja magából az idegen, szervesülni nem képes joganyagot. A nem lefordítható terminológiákra, a még nem létező jogi konstrukciókra

¹² Paksy Máté: *A konstitucionalizmus archeológiája*. Budapest, Gondolat, 2014. 205.

¹³ Eörsi (1975): i. m. 533.

¹⁴ Sárközy Tamás arra mutatott rá, hogy tőkepiaci törvényünk az egyik jellegzetes terméke az angol–amerikai jogi gondolkodásnak, amely multinacionális könyvvizsgáló cégek és ügyvédi irodák révén, az értékpapírjogon, számviteli jogon és a bankjogon keresztül hatoltak be a magyar jogba. Míg a konszernjogunkban az angol–amerikai *take over* – vállalatfelvásárlási – rendszert adaptáltuk, addig a Gt. a német „elismert vállalatcsoport” intézményét kodifikálta. „Így a magyar gazdasági jogban egyszerre van jelen a vállalatfelvásárlást megelőzni-meggátolni kívánó angol–amerikai szemlélet (offenzív konszernjog) a német típusú, a kisérszvényes és hitelezővédelmi méltányos érdekeket kiegészíteni kívánó szemlélettel (defenzív konszernjog).” Sárközy Tamás: A jog szerepének átalakulása a gazdaságban. A magyar gazdasági jog fejlődése 1988–2005 között. In Jakab András – Takács Péter (szerk.): *A magyar jogrendszer átalakulása 1985/1990 – 2005*. Budapest, Gondolat – ELTE ÁJK, 2007. I. 604. Ezt tekinthetjük a vegyes átvétel módozatának.

és a dogmatika szemantikai mélyrétegeire gondolva komoly lelemény szükséges a nemzeti jogalkotó hatóságok részéről, hogy az átvétel szerves és ne szervesen recepcióhoz vezessen. Utóbbi, kedvezőtlen esetben vagy papírr jogot gyártanak, és ez a jogalkalmazás hiányában válik redundánssá, vagy kiveti magából a belső jogrend. Akár pedig az alkotmányossági vizsgálat próbáján is fennakadhat és megsemmisítésre kerülhet az elhamarkodott, szervesülni nem képes, inkohereus szabályanyag, rendelkezések. Nyilván nem ez a cél annak a tömérdek, sokszor csak technikai jellegű normának, standardoknak az átvételével, amelyekre a jogharmonizációs folyamatban azért kell hogy sor kerüljön, hogy az Európai Unió tagállamai (vagy éppen csatlakozni szándékozó várományosai) hatékonyan közlekedni tudjanak egymással.

A recepció elmosódott határai következtében kevésbé definiálható fogalmának minimális követelménye, hogy „az egyik jog egy nagyobb jogterületen áthassa a másik jogot”.¹⁵ Szerves a recepció, ha „a recipiens társadalmi-gazdasági berendezkedésének nagyjából megfelelő jogot recipiálnak,” szervesen,¹⁶ ha nagy a távolság a recipiens társadalom és a recipiált jog honi társadalma között.¹⁷ A szervesen recepció mérsékelt válfajának tekinthetjük azt az állapotot, amelyen a jog belső koherenciája törik meg.¹⁸ Akár úgy, hogy hatályon kívül kell helyezni, akár úgy, hogy jelentősen módosítani szükséges. A jogátvétel és a jogközelítés¹⁹ sohasem jelenti azt, hogy a hazai jogba beépült megoldások pontosan ugyanúgy működnek, mint ahogy ez a mintát adó helyen történt,

¹⁵ Eörsi (1975): i. m. 532.

¹⁶ Közismert példák a szerves recepcióra: jogrendszer szinten a római jog recepciója az európai kontinens bizonyos területein; jogági nivón a *Code civil* recepciója Belgiumban. Intézményi szinten: az alkotmánybíráskodás bevezetése Magyarországon 1990-től, mivel voltak előzményei, előfeltételei: így az Alkotmányjogi Tanács „zsengéje” 1985-től és jogalkotási törvény (1987. évi XI. tv.), amely 2010-ig hatályban volt. Vastagh Pál: Egy „idegen test” a szocialista államszervezetben. Adalékok az Alkotmányjogi Tanács létrejöttének történetéhez. *Közjogi Szemle*, 12. (2019), 1. 46–59. A szervesen: az európai jogok recepciója Ázsiában, Afrikában, Latin-Amerika bizonyos országaiban. Kulcsár Kálmán átfogó részletességgel elemzi „A modernizáció és a »harmadik világ«” című fejezetben, Kulcsár (1989): i. m. 55–72.

¹⁷ Eörsi (1975): i. m. 24.

¹⁸ Ilyennek írja le büntetőjogunk ezredforduló utáni állapotainak egyes vonatkozásait Nagy Ferenc. „Tény, hogy a nemzetközi kötelezettségek egyre nagyobb »nyomást gyakorolnak« büntetőjogunkra, ez azonban nem jelentheti annak az eddig követett gyakorlatnak a folytatását, hogy a nemzetközi egyezményekből szóról szóra, a meglévő szabályozás rendszerére tekintet nélkül átvesszünk gyökértelen tényállás-megfogalmazásokat, és alkalmazhatatlanná ziláljuk büntetőjogunk meglévő rendszerét.” Nagy Ferenc: A magyar büntetőjog (át)alakulása a rendszerváltozás óta. In Jakab András – Takács Péter (szerk.): *A magyar jogrendszer átalakulása 1985/1990 – 2005*. Gondolat – ELTE ÁJK, 2007. I. 463.

¹⁹ A briteket 1973-tól egészen a brexitig (2020) befolyásolta e fejlemény, amelyet némiképp erőteljesebb terminológiával *implantation*nek neveztek.

mert már a szaknyelvi közegbe történő átvétel, az eltérő jogdogmatikai és jogtechnikai hagyományok is kihatnak a jog alakulására. Egy gazdasági közösség működéséhez azonban a céloknak és a várt jogi eredményeknek azonosnak kell lenniük, akkor is, ha a hozzávezető út, nemzeti jogi technika és kultúra igen különböző lehet. A szerves recepció azonban a megbízható alkalmazhatóság (jogbiztonság) és tartósság mellett aktív adaptáció, jogfejlesztés, amely az előzőeken túlmenően egészen az uniós joggal való kölcsönhatásig terjedhet.

Jogmegkettőződés – jogi pluralizmus és a régi és új harca a jogfejlődésben

A jogi pluralizmus nem azt a konvencionális jelentést hordozza, és nem is akkor érdekes elméleti problémaként, amikor pusztán több jogágot vagy jogréteget vagy jogintézményeket értenek alatta. Ez még a hagyományos, patriarchális vagy feudális viszonyok között is így van, hát még akkor, amikor ezek a tradicionális elemek modern, polgári elemekkel élnek együtt, helyi szokásjogként. Hanem akkor, amikor vagy a jogrend monista felfogásának tarthatóságát kérdőjelezi meg a pluralizmus az élő jog felől, vagy pedig a jogfejlődésben a régi mellé lerakódó új a jogfejlesztés normálformáját adja. Az élő jog pluralitása a jogpozitivizmus monista felfogásával szemben a jogrend kiszélesedését jelenti. J. Carbonnier behatárolását felidézve, biztos, hogy a jogrend szélesebb, mint a tételes jog (és – teszem hozzá – az azzal indokolt döntések), de szükségképpen szűkebb, mint a társadalmi kapcsolatok, viszonylatok összessége. Emlékeztetve: ezért nem mehetünk el a H. Sumner „Folksways”-éig, mert akkor elhagyva a jog területét, a tisztán társadalmi normák világához jutnánk. Az jogi antropológia, etnológia és a jogszociológia érdeklődési területére – némiképp túl a jogelméleten.²⁰ A kiszélesedett, pluralizálódó jogrend tehát ekkor leginkább jogszociológiai, jogi antropológiai relevanciájú, ami nem akadálya, hanem egyenesen indoka volt annak, hogy a normakontinuum elméletre alapozhassuk az azonosságon túli különbözőséget.²¹ Eltérően attól, amikor a pluralizálódás bizonyos, sokasodó-felhalmozódó elemei úgy kettőzik meg a jogot, hogy nem kerülnek szembe – törvényt rontó szokásjogként – a pozitív jogrenddel, hanem legitim és legális, megkettőződött együttéléssé válnak: ilyené vált a világi jog és a kánonjog a pápaság és a császárság hosszú harcának lezárultával, az állam

²⁰ Hatalmas irodalmat ismerve és kritikailag összehasonlítva-kommentálva tárta fel Kulcsár Kálmán *A modernizáció és a jog* című munkájában a jogszociológiai szempontú problematikát. Kulcsár (1989): i. m.

²¹ Lásd Szigeti Péter – Takács Péter: *A jogállamiság jogelmélete*. Második, javított, bővített kiadás. Budapest, Napvilág, 2004. 3. fejezet.

és az egyház elválasztásával; a *common law* az *equity*vel, a római jog recepciója Németországban, Olaszországban vagy Dél-Franciaországban; a magánjog és a kereskedelmi jog együttélése nálunk és másutt; a 27-ek nemzeti jogrendjei az EU jogával. Ekkor tehát a jogmegkettőződés nemcsak állapot, nemcsak leírás, hanem az új jog egysége felé mutató és törekvő átmenet. Ennek az új minőségű jog felé mutató mozgásnak a hiányában a jogintézmények, jogrétegek, jogterületek sokasodása, pluralizálódása „csak” a jogrend bővülését, elemeinek közvetlen-közvetett állami elismerésével a jogrendszer minőségének állandóságát nem kérdőjelezi meg.

Ilyen módon fordulunk rá a dominánsan jogelméleti nézőpontú jogfejlődési utak problematikájára. A jogfejlődés háromszakaszos, dialektikus felfogását Eörsi Gyula dolgozta ki már többször hasznosított, összehasonlító jogi *opus magnumában*.²² A jogi újítások először mindig a régi, még uralkodó jogrend keretein belül jelennek meg (leszámítva a forradalmi, egy régi rend álláspontjáról illegitim jogképződés esetét, amely rögvest új alapról indítja el a jogi változásokat). A régiben megjelenő új momentumok is több szinten, mikro-, mezo- és makroszinteken léphetnek fel, megfelelően a jogértelmezési és adaptációs technikáknak. A szövegek megmanipulálása, kiterjesztő vagy éppen a fennálló jogot kikerülő, *in fraudem legis* technikák egyaránt szóba jönnek. A jogalkalmazói jogfejlesztés mellett az alkotmánybíráskodás is újíthat, alapjogokra vonatkozó jogértelmezéseivel vagy éppen a jogalkotó mulasztásos alkotmányellenességének megállapításával, tehát jogalkotásra kötelezésével. Egyes valóban új intézmények megjelenése sem változtatja meg önmagában a régi uralmát.

A jogfejlődés második szakaszát a jogmegkettőződés jelensége kíséri: a régi mellé lerakódnak az új jogrendet hordozó elemek, szabályok, intézményes megoldások. Mindenképpen kulcsfontosságú területeket érintenek ezek a változtatások, alkotmányt, gazdasági alapintézményeket, s tudatosabb törekvések eredményei, mint az új régi kereteiben való felbukkanása, ami lehet még a „nem tudják, de teszik” társadalmi felhajtó erejének következménye. Ugyanakkor a régi és az új párhuzamosságában, amely folyamatszerű arányaiban fokozatosan tolódhat el az új irányába, s kezdeteinél az új még nem hatja teljesen át a régit. Ezért van szó jogmegkettőződésről, ahol a jogfejlesztés kapui ekkor még igen nyitottak, mert időigényes az új joganyag reformok útján történő megalkotása, amit gyakran a folyamatok tehetetlenségi nyomatékának, inerciájának az ellenállása is kísért. Nem is beszélve a megszokás és a tradíciók erejéről, amely beállítottságok átformálódásához még több időre, cselekvéstömegre és tapasztalatra van szükség, mint az újítást hordozó jogi normák, intézményesülés megalkotására. Ez a nehézség aláhúzza a jogi akkulturáció jelentőségét.

²² Eörsi (1975): i. m. 106–107.

A harmadik etapban az új győzedelmeskedik a régin, mert már adaptálódott az új társadalmi viszonyokhoz, kiérlelte regulációs megoldásait, elvégezte intézményteremtő feladatait. Ezzel irreverzibilissé téve a joganyag átformálódását, mert egyfelől egyre kevesebb a régi jogból átöröklött szabály, megoldás, másfelől ezek is új jogi értelmet nyerhetnek a jogrend új közegében, összefüggéseiben. Az új azért győzi le a régit, mert a régi fennmaradt elemeinek jogi értelmét, jelentését is áthatotta és átformálta.²³

Korszakváltásos adaptáció

A jog jogalkotói fejlesztéséről és a jogfejlődés útjairól kifejtett teoretikus pillérek – a jogelméleti kutatás elhanyagolt, de kitüntetett figyelmet érdemlő – elemzése után térünk rá a korszakváltásos aktív adaptáció legújabb fejleményének, a globális jog szerepének a bemutatására. Ezt egyfelől a dominánsan tőkés világrendszer társadalomtörténeti folyamata produkálta, másfelől pedig a jogi adaptáció szinte minden tárgyalt formája és eszköze szerephez jutott benne.

A magántőke-felhalmozáson alapuló kapitalista cseregazdaság²⁴ spontán, immanens folyamataiba való beavatkozás – összereslet-össz kínálat szabályozása, keresletösztönzés, motivációmenedzsment, kontraciklusos beruházáspolitiká – a centrumban 1945–75 között a *welfare state*-en keresztül történt, és pedig polgári nemzetállami keretek között, amit aztán a kibontakozó globalizáció 1979–1980 után átalakítva tört meg. A kinyíló világgazdaság a nagy

²³ Erre a felfogásra alapozva végeztünk empirikus kutatást a magyar nemzetállami jogrendszerrel illetően, az államszocialista kísérletből a tőkés termelési módra, jog- és politikai rendszerre való átmenetben: 1987–88 volt az átalakulás első szakasza, ahol a régin áttörő új az áfa, az szja és a Gt. bevezetésével, tehát a gazdasági jogalkotással kezdődött, illetőleg a jogalkotási és a népszavazási törvényekkel történt. 1989–1990-es jogmegkettőződésében az új elemeit elsősorban a teljes alkotmányrevízió és a sarkalatos törvények (alkotmánybíráskodást bevezető törvény; egyesülési-gyülekezési jog és párttvény; választójogi törvény) jelentették. A békés átmenet lezárása, az új győzelmeként a régi felett a jogrendszer egészét áthatóan 1994-ig játszódtott le. (Szigeti Péter: *A Magyar Köztársaság jogrendszerének állapota 1989–2006. Komplex jog- és alkotmányelméleti, jogszociológiai és szakjogi elemzés*. Budapest, Akadémiai, 2008. 15–17, 23–35 és 134–138). Nevezhető ez a társadalmi-gazdasági alakulat megváltoztatásához kötődő jogtípusváltásnak, amely persze korszakváltáshoz is vezetett. Minden formációváltás korszakváltás, azonban megfordítva már nem áll ez a tétel. Korszakváltásos adaptációt sok más tényező (vagy csomóponti válság) is előidézhethet.

²⁴ Külön tanulmányban elemeztük a kapitalizmusfogalmak jelentős változatait (Max Weber, Fernand Braudel és Marcel van der Linden) és ezek viszonyát a tőkés termelési mód marxi elméletéhez. Továbbá utóbbi megszüntetve-megőrződő érvényességét a globális kapitalizmusban: Szigeti Péter: *Kapitalizmusfogalmak és a tőkés termelési mód elmélete. Eszmélet*, 29. (2017), 115. Melléklet. 59 oldal.

nemzetek kivételével (USA, Németország, Japán, Kína, Oroszország, Brazília) aláásta, majd sok szempontból erodálta azt a nemzetgazdasági alapot, amelynek adekvát politikai intézményesülései voltak az adott kor adott feltételei közötti, nemzetállamisághoz kötődő jogi és politikai szabályozó hatalmak. A centrumban megteremtették a bér munka és a tőke történelmi osztálykompromisszumát, amely nem zero – ahol a felek csak egymástól nyerhetnek –, hanem pozitív végösszegű játszmává válhatott, ott és az adott korszak feltételei közepette. Az 1950-es, 60-as, 70-es években, a polgári nemzetállam fénykorában létrejött társadalomintegrációs forma domináns jogfelfogása az volt – persze, az akkori világhelyzetben, a geopolitikai körülmények közötti *Pax Americana* és *Pax Sovietica* kölcsönös fenyegetettsége és kihívása mellett –, hogy a nemzeti törvényhozó hatalmak akceptálták az érintett makrogazdasági szabályozási technikákat, a háromszor nyolc órát, az egyenlő munkáért egyenlő bért, a minimálbér intézményesítését, az alsó néposztályok számára hozzáférhetővé tett ingyenes vagy támogatott felsőoktatást és a kulturális javakhoz való tömeges hozzáférést. A nemzeti törvényhozás, a jog ebben a pozitív végösszegű játszmában makroszintű szabályozóként funkcionált, mégpedig *ex ante* konfliktusmegelőző és *ex post* konfliktuselhárító eszközként. Mindezt az emberi jogok második generációjának, a gazdasági, szociális és kulturális jogoknak a kifejlődése kísérte.

A globális jog kialakulásának folyamata a nemzetállami keretekben szerveződött jóléti állam (*welfare state*; *sozialer Rechtsstaat*; *l'Etat social*) válságára adott sokoldalú reakció felől érthető meg.²⁵ A fordulatot a globalizáció hozta, amely nemzetgazdaságokat erodált, és egyben új szereplőket – regionális integrációk; transznacionális korporációk (TNC-k) – állított előtérbe a világgazdaságban, a kommunikációs forradalommal összekapcsolta az áru- (elektronikus vásárlás), pénz-, tőke- és értékpapírpiacon stb., egyre nagyobb mértékben a világpiac uralma alá helyezve a helyi piacokat és társadalmakat.

A világgazdasági és világrendszerbeli változásokhoz való alkalmazkodást nemcsak a nemzeti társadalmak, hanem a jogrendszerek sem kerülhették el. Ahol a világrendszer a világgazdaság és a nemzetileg, osztályok és azok rétegei szerint tagolt világtársadalom ellentmondásos, feszültségektől terhes egysége. Amíg a világgazdaságban a fő tendencia a világpiac egyre növekvő és homogénizáló jelentősége, a helyi piacok le- vagy felminősítése, addig a világtársadalom megszüntethetetlenül heterogén marad: fejlettségi szint, eltérő fejlődési ritmus és az identitást hordozó nyelvi-kulturális, vallási különbségek miatt. A jog ebben az ellentmondásos folyamatban kell hogy alkalmazkodjon, jöjjenek

²⁵ Szigeti Péter: *Világrendszernézöben. Globális „szabad verseny” – a világkapitalizmus jelenlegi stádiuma*. Budapest, Napvilág, 2005. 87–127.

bár a kihívások akár a tőkés világgazdaságból, akár a heterogén világtársadalom valamely érdekérvényesítő, befolyásos ágensétől. A negyedik tudományostechnikai forradalom a mikroelektronikával, a világrendszerbeli érintkezés hálózatosodásával (információs rendszerek, tőzsdék, médiabirodalmak összekapcsolódása, szállítás és logisztika fellendülése), az atomiparral és a mikrobiológia fejlődésével olyan termelőerőkhöz vezetett, amelyek túlnőttek a multinacionális tőke és az egyes kisebb vagy közepes méretű nemzetgazdaságok horizontján. Több közgazdász is találóan transznacionális monopolkapitalizmusként írja le azt a folyamatot, amelyben a tőkefelhalmozás globálisan folyik, összefonódva a finanszírozódás erősödésével: a tőke pénzforgásban való kicsapódásával és ezzel likviddé és mobillá válásával, a tőkeértékesülés globális értékláncba (*value chain*) szerveződésével. A *Money driven economy* egyik konzekvenciája pedig az, hogy aláássa a nemzetgazdaságot, mint olyat. „A felhalmozási ciklus törvényszerűen innovációval induló kezdeti, ún. »intenzív« szakasza a centrumban zajlik, ahol a verseny erős, és innovációt innováció követ, miközben éppen a heves verseny miatt a gyártás nagyon gyorsan kikényszerül/kiterjed az alacsonyabb bérű és adójú perifériákra, ahol a termelést felpörgeti. Tehát a tőkeciklus ún. »extenzív« szakasza – a termelés kiterjedése, felfutása, az expanzió – a periférián-félperiférián folyik le, miközben a centrumban már az újabb ciklus intenzív (innovatív) szakasza zajlik.”²⁶ Ezen folyamatok nélkül sem a nemzetközi kereskedelmi jog, sem az új pénzügyi intézmények, sem a munka világának jogi újraszabályozása (a bér munka atipikus formák közötti, flexibilis foglalkoztatása és alkalmi munkává tétele) nem érhető. A társadalmi formán belüli „ugrást”, új mértékviszonyok csomóvonalának (Georg W. F. Hegel) kialakulását jelentik a korszakváltásos adaptációk, ha és ameddig nem születik új társadalmi-gazdasági-jogi rendszer.

Konklúzióink: a termelőerők megváltozott termelési viszonyokat, gazdasági és társadalmi érintkezési formákat és új jogi szabályozást igényeltek a világgazdasági korszakváltással, amely körülbelül négy évtizede kezdődött. Ez az alkalmazkodás sokféle módon zajlott le. Programozott, tudatos jogfejlesztéssel, az Európai Unió 1993-tól továbbvitt regionális integrációjával (EK-ból EU, a maastrichti szerződéssel) és a korszakváltást hozó – washingtoni konszenzussal jellemezhető – *mainstream* által kezdeményezett új etalonok bevezetésével. Taxatív: dezetatizáció, dereguláció, privatizáció, monetarizmus és új individualizmus.²⁷ A nemzeti jogrendszerek szintjén pedig leginkább a munkajog területe az, ahol a nemzetállamok keretében a szervezett

²⁶ Artner Annamária: *Marx 200. Öröksége, a munka helyzete és a felzárkózás lehetősége a globális kapitalizmusban*. Budapest, Eszmélet Alapítvány, 2018. 55.

²⁷ Részletes elemzését lásd Szigeti (2005): i. m. 129–135.

kapitalizmus keynesiánus szabályozási technikáit és motivációit általában is, de benne különösen az egykori munkajog vegyes szakjogi jellegét felváltotta a munkaviszonyok vissza-magánjogiasítása (szabad szerződés a munkáltató és a munkavállaló mint egyenlő jogalanyok között, a flexibilitás jegyében és a munka alkalmivá tételével...). Mindez a történelmi osztálykompromisszum felmondását jelentette. A pénzügyi szektorban pedig aktív, cselekvő módon új intézményeket és eljárásokat teremtő szabályozásokat hívtak életre, a gazdaság finanszírozása jegyében. Ebben a szakelem, a pénzügyérek mellett a jog egyik hordozói, a nagy angolszász ügyvédi irodák játszottak alakító-kezdményező szerepet. Persze egy korszakváltásos adaptációban nemcsak a tudatosság és az újítás, hanem sokszor a nem vagy nem teljesen akaratlagos spontán folyamatok is nagy szerepet kapnak: így volt ez a tulajdonviszonyok területén, a multinacionális ágensek transznacionálissá válásával (TNC-k, amelyek a tőke koncentrációs és centralizációs folyamat legújabb fázisa), illetőleg egy új *lex mercatoria* kialakulásával, ami a globális szabadjog létrejöttét eredményezte. Tekinthetjük ezt egy autonóm kereskedelmi jognak, amely a világgazdaságban exterritoriálisan tevékenykedő transznacionális vállalatok közötti jogviták döntési alapjául szolgál, amelyben a nem állami jellegű jogforrások meghatározókká váltak. A transznacionális – az egész világgazdaságot tevékenységi területükként használó – vállalatbirodalmak belső jogrendjében kialakult mintázatok, elvárások az állami jog fölé helyezték a *lex mercatoriát*, amelyet a nemzeti bíróságok mégis elismernek. Ezen „kreatív jog súlypontja a kereskedelem módosult igényeihez alkalmazkodva a törvénytől a szerződés felé tolódik el”, amely „képes az újabbnál újabb gazdasági modelleket és pénzügyi eszközöket minden nemzeti határon túl elterjeszteni. [...] A globalizációt a jog elsősorban a szerződéses kereskedelemben tükrözi vissza. A nemzetközi kereskedelmi élet szabályozásakor az új *lex mercatoria* vehető igénybe, ami a fokozatosan bővülő UNIDROIT mintaszabályokból (*UNIDROIT Principles of International Commercial Contracts*) – a jogászok végeredményben törvényként fungáló művéből – áll össze.”²⁸ Ennek legitimitását, illetőleg választottbíróvási alkalmazását a globális pénzpiacokon működő ágensek által közösen kialakított, ennyiben önszabályozó *opinio iuris* támasztja alá. A globalizáció által mozgatott, államtól függetlenedő jogterületek felbukkanása érzékelhető a *lex digitalis*, a *lex finanziaria* és a *Lex Sportiva Internationalis* körvonalazódó, jogot pluralizáló eseteiben is (G. Teubner), de anélkül, hogy ezeknél jogfejlesztő jogmegkettőződésről beszélhetnénk.

²⁸ Francesco Galgano: *Globalizáció a jog tükrében. A gazdaság jogi elemzése*. Ford. Metzinger Péter. Budapest, HVG-ORAC, 2006. 10–11.

Mit dereguláltak?

A polgári nemzetállam neokeynesianus szabályozási technikáiból azokat a megoldásokat, amelyek a szervezett kapitalizmushoz kötődtek, s útjában álltak a transznacionális tőke dominálta globális piacoknak. Nem arról volt szó pusztán, hogy a nemzeti jogrendszert megtisztítsák az időben hatályon kívül nem helyezett, okafogyott vagy redundánssá vált elemektől, ami jogszabály-inflációt előállító bürokratikus világunkban időről időre szükségessé válik. Hanem arról, hogy ez a dereguláció egy újfajta, korszakváltásos re-regulációnak is teret nyisson. A nemzetközi érintkezés bizonyos dimenzióiban az államon kívüli szabadjog terjedésének, s nem kevésbé jelentős módon a munkajog újraszabályozásában – anélkül, hogy itt rátérhetnénk e fejlemények leírására.²⁹

²⁹ Munkánk a megjelenés előtt álló monográfiánk – *A jog létmódjai: normativitás-döntéshogviszonyok és közhatalom. A jogi objektiváció társadalom- és jogelmélete* – egy részletét tartalmazza. Arra pedig, hogy a közigazgatás-tudomány és a közigazgatási jog olyan adaptációs fejleményeiről értekezzünk – éppen Tamás András tiszteletére –, mint a *New Public Management*, a *Public-Private Partnership* vagy a közigazgatási feladatok *outsourcingja*, nem lenne ildomos kitérnünk.

Irodalomjegyzék

- Artner Annamária: *Marx 200 Öröksége, a munka helyzete és a felzárkózás lehetősége a globális kapitalizmusban*. Budapest, Eszmélet Alapítvány, 2018.
- Carbonnier, Jean: *Sociologie juridique*. Paris, Armand Colin, 1972.
- Eörsi Gyula: *Összehasonlító polgári jog*. Budapest, Akadémiai, 1975.
- Galgano, Francesco: *Globalizáció a jog tükrében. A gazdaság jogi elemzése*. Ford. Metzinger Péter. Budapest, HVG-ORAC, 2006.
- Kulcsár Kálmán: *A modernizáció és a jog*. Budapest, KJK, 1989.
- Nagy Ferenc: A magyar büntetőjog (át)alakulása a rendszerváltozás óta. In Jakab András – Takács Péter (szerk.): *A magyar jogrendszer átalakulása 1985/1990 – 2005*. I. Budapest, Gondolat – ELTE ÁJK, 2007. 431–463.
- Paksy Máté: *A konstitucionalizmus archeológiája*. Budapest, Gondolat, 2014.
- Sárközy Tamás: A jog szerepének átalakulása a gazdaságban. A magyar gazdasági jog fejlődése 1988–2005 között. In Jakab András – Takács Péter (szerk.): *A magyar jogrendszer átalakulása 1985/1990 – 2005*. I. Budapest, Gondolat – ELTE ÁJK, 2007. 591–607.
- Szigeti Péter – Takács Péter: *A jogállamiság jogelmélete*. Második, javított, bővített kiadás. Budapest, Napvilág, 2004.
- Szigeti Péter: *Világrendszernézőben. Globális „szabad verseny” – a világkapitalizmus jelenlegi stádiuma*. Budapest, Napvilág, 2005.
- Szigeti Péter: *A Magyar Köztársaság jogrendszerének állapota 1989–2006. Komplex jog- és alkotmányelméleti, jogszociológiai és szakjogi elemzés*. Budapest, Akadémiai, 2008.
- Szigeti Péter: Kapitalizmusfogalmak és a tőkés termelési mód elmélete. *Eszmélet*, 29. (2017), 115. Melléklet.
- Vastagh Pál: Egy „idegen test” a szocialista államszervezetben. Adalékok az Alkotmányjogi Tanács létrejöttének történetéhez. *Közjogi Szemle*, 12. (2019), 1. 46–59.